

Akty notariuszy kaliskich w okresie międzywojennym – aspekty prawne i społeczne oraz implikacje transgraniczne

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej Komisja Kodyfikacyjna¹ podjęła wzmożone prace na rzecz unifikacji prawa. Działaniami objęto również notariat². W poprzednim interwale notariat działał w oparciu o przepisy państw zaborczych. Wysiłki legislacyjne zostały zwieńczone przyjęciem w dniu 27 października 1933 r. Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej – *Prawo o notariacie*³. W powyższym dokumencie określono ustrój prawny notariatu. Osoby wykonujące zawód notariusza legitymowały się statusem funkcjonariusza publicznego uprawnionego do sporządzania aktów i dokumentów o znamieniu wiary publicznej⁴. Notariusz stawał się

¹ Działalność unifikacyjna w zakresie *ius civile*: L. Górnicki, *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939*, Wydawnictwo Naukowe „Kolonja Limited”, Wrocław 2000, s. 12 i nn.

² *Ustawa notarialna w Komisji Kodyfikacyjnej. Prace Komitetu Redakcyjnego*, „Notariat – Hipoteka” 1932, nr 34, s. 633. Por. np. T. Gajner, *Wpływ projektów ustawy notarialnej powstałych w Drugiej Rzeczypospolitej na ostateczny kształt prawa o notariacie*, „Rejent” 1999, nr 6-7.

³ Dz. U. z 1933 r., Nr 84, poz. 609. Na podstawie ustawy z dnia 25 marca 1933 r. o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej (Dz. U. z 1933 r., Nr 29, poz. 249) rozporządzenie posiadało moc ustawy. Weszło w życie 1 stycznia 1934 roku, a przestało obowiązywać 1 stycznia 1952 r., kiedy uprawomocnił się nowy dokument regulujący tą problematykę – ustawa z dnia 25 maja 1951 r. – *Prawo o notariacie* (Dz. U. z 1951 r., Nr 36, poz. 276).

⁴ Art. 1 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – *Prawo o notariacie* (Dz. U. z 1933 r., Nr 84, poz. 609). W art. 81 jest mowa o znamieniu dokumentu publicznego. Z aktów wykonawczych można odnotować, np. rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 grudnia 1934 r. o ustaleniu ilości stanowisk notariuszów i ich siedzib urzędowych (Dz. U. z 1934 r., Nr 110, poz. 987); rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 listopada 1935 r. o wynagrodzeniu notariuszów (Dz. U. z 1935 r., Nr 84, poz. 517); rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 stycznia 1938 r. w sprawie zmiany rozporządzenia z dnia 31 października 1933 r. o pieczęciach notariuszów i organów izb notarialnych (Dz. U. z 1938, Nr 7, poz. 44); rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 sierpnia 1939 r. o ustaleniu stanowisk notariuszów w niektórych miejscowościach w okręgu Sądu Apelacyjnego w Poznaniu (Dz. U. z 1939 r., Nr 76, poz. 513). Obecnie obowiązuje ustawa z dnia 14 lutego

samodzielnym zawodem prawniczym⁵. W 1934 roku działalność rozpoczęło Zjednoczenie Notariuszów Rzeczypospolitej Polskiej o zasięgu ogólnokrajowym⁶. Zawód notariusza zapewniał pewność stosunków prawnych, stabilizował i uwiarygodniał działalność społeczną, kulturalną i gospodarczą.

W okresie międzywojennym ze względu na wiedzę, doświadczenie oraz znajomość prawa notariuszom powierzano funkcje publiczne i kierownicze. Przedstawiciele tego zawodu cieszyli się zaufaniem społecznym. Notariusze dbali o renomę profesji, nie ograniczali się jednak do własnej grupy zawodowej. Wśród notariuszy były osoby, które aktywnie działały na rzecz rozwoju oświaty, lecznictwa, wspomagali najuboższych, chorych, wdowy i sieroty. Zainicjowali wiele przedsięwzięć społeczno-kulturalnych, charytatywnych, popularyzowali kulturę i sztukę, ruch krajoznawczo-turystyczny. Stanowili „zaczyn dla całości życia miejscowego”⁷. Analiza działalności kaliskich notariuszy w okresie międzywojennym pozwala na konstatację, iż rejenci w omawianym przedziale czasowym mieli znaczny udział w rozwoju i odbudowie miasta, które podnosiło się ze zniszczeń wojennych, zastoju oraz recesji w latach dwudziestych i trzydziestych ubiegłego wieku.

Pierwsza wojna światowa spowodowała, iż Kalisz praktycznie przestał istnieć⁸, z 70 tysięcy mieszkańców zostało tylko pięć tysięcy (według J. Zakrzewskiej trzy tysiące⁹). Ogromne zniszczenia doprowadziły do upadku życia społecznego, kulturalnego i gospodarczego. Sprawy odszkodowań i dzieło odbudowy miasta trwały latami. W kwestiach odszkodowawczych aktywnie udzielał się kaliski notariusz Stanisław

1991 r. – *Prawo o notariacie* (Dz. U. z 1991 r., Nr 22, poz. 91 z późn. zm.). Ów akt normatywny przywrócił prywatyzację i samorząd notarialny, który został zniesiony w czasach PRL. Aktualnie notariusz korzysta z ochrony przysługującej funkcjonariuszom publicznym, dokonuje czynności notarialnych mających rangę dokumentów urzędowych (art. 2 § 1-2).

⁵ „Przegląd Notarialny” 1934, nr 7, s. 7; „Przegląd Notarialny” 1936, nr 1, s. 3. Por. „Notariat – Hipoteka” 1938, nr 9-10, s. 95.

⁶ S. Breyer, *Z dziejów notariatu w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Problemowo-Analityczne” 1972, nr 23, s. 71.

⁷ S. Dobrowolski, *Jeszcze o pracy społecznej notariusza*, „Przegląd Notarialny” 1936, nr 19, s. 13.

⁸ R. Bieniecki, B. Celer, *Katastrofa Kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2014; M. Drewicz, *Wypadki kaliskie 1914. Reinterpretacja obrazu zdarzeń*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2014; W. Kościelniak, *Kłęski w dziejach Miasta Kalisza*, Towarzystwo Miłośników Kalisza, Kalisz 1985, s. 15; M.A. Woźniak, *Kalisz 1914. Pogrom miasta*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 1995 (II wyd. 2015 r.), s. 16 i nn.; H. Wrotkowski, *Społeczeństwo Kalisza w latach pierwszej wojny światowej i dniach wyzwolenia*, „Rocznik Kaliski” 1970, t. III, s. 165-215; H. Wrotkowski, *Kalisz w latach I wojny światowej 1914-1918*, [w:] W. Rusiński (red.), *Dzieje Kalisza*, Wydawnictwo Poznańskie 1977, s. 523-543; J. Zakrzewska, *Odbudowa Kalisza po wielkiej wojnie*, Biblioteka Kaliska nr 3, Kaliski Oddział Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, Kalisz 1936, s. 12-76.

⁹ J. Zakrzewska napisała, iż w chwili wybuchu I wojny światowej w Kaliszu znajdowało się ok. 1100 zabudowanych posesji, [w:] teje autorki, *Odbudowa Kalisza po wielkiej wojnie*, op. cit., s. 14, 16.

Bzowski, Prezes „Stowarzyszenia Kaliszan poszkodowanych wojną w 1914 roku”¹⁰. W 1926 roku w Warszawie delegacja Kaliszan została przyjęta przez Prezydenta Ignacego Mościckiego oraz Prezesa Rady Ministrów Kazimierza Władysława Bartla. Delegaci na ręce Prezydenta złożyli referat S. Bzowskiego dotyczący kosztów likwidacji strat wojennych¹¹. W 1925 roku Sejm RP przyjął ustawę o rozbudowie miast. Akt ten miał na celu ożywienie sytuacji w miastach, w których panowała stagnacja gospodarcza¹².

Stopniowo następował rozwój przestrzenny miasta. W 1934 roku do Kalisza włączono wieś Tyniec i Żydów. W rezultacie miasto z sześciuset pięciu hektarów powiększyło swój obszar do dwóch tysięcy czterystu trzynastu hektarów, w tym tysiąc hektarów zajmowały zabudowania, sto sześć place oraz ulice, a czterdzieści trzy hektary parki¹³. W działalności na rzecz odbudowy uczestniczyli także rejenci¹⁴ obsługując od strony prawnej inwestycje lub je nadzorując z racji pełnionych funkcji w magistracie. W okresie międzywojennym notariusz był bowiem nie tylko regulatorem, mediatorem, doradcą, ale także kiedy wymagała tego sytuacja „kierownikiem całości lokalnego życia zbiorowego, szczególnie wtedy, kiedy partykularyzmy lokalne wykrzywiają spójność tego życia”¹⁵.

Progres gospodarczy spowodował zwiększenie zawieranych w kancelariach notarialnych aktów z zakresu prawa cywilnego, spółek, częściej oddawano dokumenty i papiery wartościowe w depozyt, zwracano się o wypisy z dokumentów urzędowych, etc. Dokumentowano statuty powstających w dwudziestoleciu międzywojennym organizacji oraz stowarzyszeń społecznych¹⁶. Poniżej zostanie omówionych kilka przykładów unaoczniających zmiany społeczne i prawne w okresie międzywojennym.

¹⁰ Ibidem, s. 44.

¹¹ Ibidem, s. 45.

¹² Artykuł 1 ustawy z dnia 29 kwietnia 1925 roku o rozbudowie miast (Dz. U. z 1925 r., nr 51, poz. 346). Ustawa zaczęła obowiązywać 20 maja 1925 roku, natomiast została uchylona 9 maja 1927 r.

¹³ W. Rusiński (red.), *Dzieje Kalisza*, op. cit., s. 550-551.

¹⁴ Na ziemiach byłego Królestwa Kongresowego zachowała aktualność regulacja rosyjskiej ustawy notarialnej. Na podstawie wydanego w dniu 3 lipca 1918 roku przez Radę Regencyjną Dekretu w przedmiocie przepisów tymczasowych o notariacie („Dziennik Praw Królestwa Polskiego” z 1918 r., Nr 7, poz. 16) miało być odtąd używane jedno określenie „notariusz” (pkt. I). Niemniej do dzisiaj spotyka się jeszcze niekiedy stosownie pojęcia „rejent”. Na gruncie prawa obowiązuje jednak określenie „notariusz”, co znajduje umocowanie w obowiązującej ustawie z dnia 14 lutego 1991 r. – *Prawo o notariacie* (Dz. U. z 1991 r., Nr 22, poz. 91 z późn. zm.).

¹⁵ S. Dobrowolski, *Jeszcze o pracy społecznej notariusza*, „Przegląd Notarialny” 1936, nr 19, s. 13.

¹⁶ Np. AP Kalisz, Akta notarialne Stanisława Bzowskiego z 1922 roku, sygn. 120, akt 520 – utworzenie fundacji „Sierociniec Świętego Wacława” w Liskowie.

Akty notarialne, dokumenty, plenipotencje – odzwierciedleniem przeobrażeń społecznych

W aktach kaliskich notariuszy zachował się dokument o zawiązaniu spółki pod nazwą „Schaub, Kozłowski i S-ka”¹⁷. Spółka została utworzona w 1921 roku przez Romualda Kozłowskiego, Aleksandra Schaubę i Franciszka Ułasiewicza. Umowa uwzględniała aspekty organizacyjno-infrastrukturalne, tzn. wyposażenie piekarni i cukierni, dostarczenie zapasów win, wódek, owoców oraz bilardów do prowadzonych placówek. Majątek spółki wspólnicy wycenili na dwieście tysięcy marek. W akcie notarialnym ustalono kompetencje poszczególnych udziałowców w procesie decyzyjnym, kwestie finansowe oraz metody rozwiązywania sytuacji konfliktowych. Zyski z prowadzonej działalności produkcyjno-handlowej miały być dzielone równo po zakończeniu roku kalendarzowego. Jedną czwartą zysku z każdego roku przekazywano na fundusz inwestycyjny. W przypadku śmierci udziałowca majątek i zobowiązania przechodziły na pozostałych współwłaścicieli spółki. Przytoczony przykład ukazuje specyfikę praw rynku w Polsce po 1918 roku.

Inny przykład spółki pochodzi z 1929 roku. Kaliscy przedsiębiorcy Józef Jabłoński, Joel Warty, Leopold Porządny, Ibusz Bibrowski i Tadeusz Drzewiecki postanowili założyć spółkę świadczącą usługi komunikacyjne „Józef Jabłoński i S-ka. Autokomunikacja”. Personalia petentów kancelarii notarialnej wskazują, iż wspólnicy mogli mieć różną narodowość. Wspólnicy zobowiązywali się nie podejmować działalności konkurencyjnej. Z zachowanego aktu notarialnego wynika, iż każdy ze wspólników wniósł do spółki po dwa tysiące złotych polskich. Ze zgromadzonego kapitału zakupiono cztery autobusy dwudziestopięciuosobowy „Mercedes”, osiemnastoosobowy „Ford”, osiemnastoosobowy „Chevrolet” oraz samochód ciężarowy marki „Chevrolet”. Dokument sporządzony w 1922 roku przez kaliskiego notariusza Franciszka Głowackiego unaocznia oprócz kwestii formalnych także psychologiczne obawy o potencjalną niełojalność współpracowników oraz zapobiegliwość o finansowe losy spółki w przypadku niepowodzenia przedsięwzięcia.

Zintensyfikowanie zawieranych transakcji nastąpiło w latach 1918-1925. Ów fakt związany był z intensywną odbudową miasta po wojnie oraz migracjami ludności. W Kaliszu po 1918 roku osiedlało się wiele osób z odległych terenów byłego zaboru rosyjskiego. Kalisz stawał się znaczącym ośrodkiem przemysłowym i usługowym, w którym warto było się osiedlać i pracować. W okresie międzywojennym ze względu na wcześniejsze uwarunkowania występowały sytuacje, w których sprzedający nieruchomość legitymował się tytułem własności z końca dziewiętnastego lub

¹⁷ AP Kalisz, Akta notarialne Aleksandra Rudzkiego z 1921 roku, sygn. 23, akt 52.

Pierwsza strona obszernego aktu notarialnego
w sprawie zakupu części majątku Rusów i Żelazków

Repertorium № 389 253.
 Dnia szóstego maja, tysiąc dziewięćset trzydziestego
 roku.
 Przedemna, Wojciechem Cybulskim, notariuszem przy
 wydziale hipotecznym Sądu Pokoju w Kaliszu, w
 kancelarii mojej, znajdującej się w gmachu Sądu
 Okręgowego w Kaliszu, stawili się osobliście mi żnani i
 do działań prawnych zdolni: 1. Feliks Walewski, syn Ste-
 fana zamieszkały w Kaliszu, 2. Stanisław Radonki, syn
 Teodora, właściciel majątku Żelazków, powiatu Kaliskie-
 go, tamże zamieszkały i 3. Józef Bronikowski, syn Ste-
 fana, właściciel majątku Rusów, powiatu Kaliskiego,
 tamże zamieszkały, wszyscy obierający za miejsce prawne
 w miejscach wyżej wskazanego zamieszkania,
 wszyscy członkowie Zarządu Oddziału Handlowego
 Towarzystwa Rolniczego Kaliskiego, czyli Syndykali Rol-
 niczego Kaliskiego, wszyscy działający w imieniu i na
 rzecz tegoż Oddziału Handlowego Towarzystwa Rol-
 niczego Kaliskiego i w obecności świadków, osobliście
 mi żnanych i do działań prawnych zdolnych: Walentego
 Szankiego i Karłowicza Sadowskiego, w Kaliszu zamieszka-
 łych, zeznawideli plenipotencji treści następującej:
 Feliks Walewski, Stanisław Radonki i Józef Bro-
 nikowski — oświadczili, że jako Zarząd
 Oddziału Handlowego Towarzystwa Rolniczego Ka-
 liskiego, czyli Syndykali Rolniczego Kaliskiego, niniejszym
 upoważniają Dyrektora tegoż Oddziału Han-
 dlowego Towarzystwa Rolniczego Kaliskiego, czyli Syn-
 dykali Rolniczego Kaliskiego, Bolesława Chrzostow-
 skiego, zamieszkałego w Kaliszu, na bycie na wstawić
 Oddziału Handlowego Towarzystwa Rolniczego Kalis-
 kiego, czyli Syndykali Rolniczego Kaliskiego, nieruchomości,
 położoną w obrębie ziem miasta Siwadra,
 oznaczoną № 125 i 126 siedemdziesiątym siódmym

Źródło: AP Kalisz, Akta notarialne Wojciecha Cybulskiego z 1919 roku, sygn. 150, akt 389

Niewątpliwie pod względem faktograficznym zainteresowanie wzbudza akt notarialny z 1919 roku dotyczący sprzedaży części majątku Rusów i Żelazków na rzecz Zarządu Oddziału Handlowego Towarzystwa Rolniczego Kaliskiego (Syndykat Rolniczy Kaliskiego). Z obszernego wielostronicowego aktu notarialnego wynika, iż właściciel Russowa Józef Bronikowski oraz Stanisław Radomski właściciel majątku Żelazków, sprzedali Kaliskiemu Towarzystwu Rolniczemu w 1919 roku nieruchomości w Sieradzu. Na tym terenie znajdował się szpital oraz naftowy rezerwuar z armaturą i pompą. Przedmiot umowy kupna-sprzedaży oszacowano na 60 tysięcy marek, co ówczesnie stanowiło znaczącą kwotę. Zarząd Oddziału Handlowego Towarzystwa Rolniczego Kaliskiego reprezentowali członkowie Zarządu: Feliks Walewski, Stanisław Radomski i Józef Bronikowski. Natomiast funkcję dyrektora Kaliskiego Towarzystwa Rolniczego Kaliskiego sprawował Bolesław Chrzanowski. W akcie notarialnym znalazły się plenipotencje Zarządu Oddziału Handlowego Towarzystwa Rolniczego dla dyrektora. W Russowie przyszła na świat wybitna pisarka Maria Dąbrowska. Obecnie w Russowie znajduje się Muzeum Marii Dąbrowskiej – Oddział Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej. W ten sposób realizowana jest rola konsolidująca i integrująca prawa, która ma na celu zapewnianie także skutecznej i efektywnej ochrony dziedzictwa kulturowego.

Na podstawie kwerendy aktów notarialnych można rozeznaczyć się w stosunkach własnościowych nieruchomości, rzeczy ruchomych oraz poszczególnych składników majątkowych. W księgach notarialnych Ignacego Prusakiewicza znajduje się akt z 1931 roku, w którym za długi podczas licytacji publicznej sprzedano: fortepian, otomana, cztery krzesła, szafę na ubrania, siedem starych stolików, dziewięć krzeseł giętych – na ogólną kwotę 71 tysięcy międzywojennych złotych. Zadłużenia finansowe, brak pracy lub życiowe perturbacje w niejednym przypadku skutkowały licytacjami¹⁸, podczas których sprzedawano różne dobra także pamiątki rodzinne oraz nieruchomości składające się wyposażenie domu poniżej ich wartości¹⁹. W aktach kaliskich notariuszy z okresu międzywojennego można odnaleźć umowy sprzedaży całych osad. Przykładem jest akt notarialny z 1920 roku, w którym inwentarz żywy, budynki oraz obiekty gospodarcze w Gminie Zbiersk zostały sprzedane przez właścicieli za określoną kwotę wraz ze wszystkimi obciążeniami hipotecznymi²⁰.

Z kolei w akcie kaliskiego notariusza Aleksandra Bliźnińskiego odnaleziono obszerny dokument, w którym komornik przy Sądzie Okręgowym w Kaliszu Józef Motylewski spisał w mieszkaniu zmarłego ziemianina Jana Frydrycha Nejmana wszystkie składniki majątku. W dokumencie skrupulatnie rozpisano majątek w postaci części

¹⁸ Np. AP Kalisz, Akta notarialne Feliksa Bruśnickiego z 1919 roku, sygn. 85, akt 863 – notarialne potwierdzenie nabytych podczas licytacji publicznej dóbr i przedmiotów.

¹⁹ AP Kalisz, Akta notarialne Ignacego Prusakiewicza z 1931 roku, sygn. 3, akt 1.

²⁰ AP Kalisz, Akta notarialne Zygmunta Świerczewskiego z 1920 roku, sygn. 3, akt 44.

osady, zabudowań mieszkalnych wraz z wyposażeniem, budynków gospodarczych, podano nawet liczbę drzew owocowych, narzędzi gospodarskich oraz zwierząt domowych. Notariusz ustalił prawa spadkowe poszczególnych członków rodziny oraz powinności wobec ośmioletniego syna spadkodawcy Gustawa Nejmana dotyczące wychowania oraz materialnego zabezpieczenia przyszłości²¹. Dla badacza regionalnych dziejów gospodarczych dokument ukazuje relacje rodzinne oraz stan materialny rodziny ziemiańskiej.

Warto wspomnieć o akcie notarialnym z 1930 roku, w którym rolnicy z Gminy Koźminiec sprzedawali część majątku Kokanin, ale z dożywotnimi zobowiązaniami alimentacyjnymi wobec rodziców w postaci opieki lekarskiej, zabezpieczenia żywności, możliwości utrzymywania inwentarza oraz zapewnienia godnego pochówku²². Powyższy akt notarialny świadczy o dużej przezorności w zabezpieczaniu egzystencji najbliższych w obliczu podjęcia decyzji o sprzedaży majątności.

W zespole akt notarialnych kaliskiego notariusza Wojciecha Cybulskiego zachował się dokument z 1919 roku, w którym dwie kobiety, wdowy były żony tego samego mężczyzny, upoważniały swoich późniejszych mężów do uregulowania spraw spadkowych²³. Pełnomocnictwo ustanawiano, gdy dana osoba z różnych względów nie mogła wstawić się osobiście lub było to utrudnione bądź niemożliwe, np. ze względu na stan zdrowia lub zmianę miejsca pobytu.

Pełnomocnictwo zastosowano na przykład do sporządzenia aktu notarialnego spółki „Karpaty – sprzedaż produktów naftowych. Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością” działająca we Lwowie²⁴. Spółka dochodziła prawa własności nieruchomości na terenie folwarku Dobrzec Kolejowy. W imieniu mocodawczyni Marii Rosenberg z domu Kahan vel Hagan, mieszkającej we Lwowie, pełnomocnik Stanisław Goldstein podpisał akt notarialny o przejęciu nieruchomości w Kaliszu, na której znajdował się zbiornik żelazny na naftę, zbiornik żelazny leżący na olej gazowy, zbiornik żelazny podziemny, cztery beczkowsy, pompy do napełniania beczek naftą. Akt notarialny świadczy o mobilności ówczesnych przedsiębiorców oraz specyfice handlu w okresie międzywojennym. Pełnomocnik przejmując posesję zastrzegł, że właścicielka nie wyraziła zgody na przeprowadzenie drogi przez działkę. Ponadto zaznaczył, że przejmuje nieruchomość wolną od długów i zobowiązań hipotecznych. Niezwykle ważna była bowiem retrospekcja stanu prawnego nieruchomości.

Inny przykład pełnomocnictwa pochodzi z aktu notarialnego z 1930 roku, w którym mieszkaniec wsi Dziecioty, Gmina Ostrów Kaliski, na podstawie paszportu

²¹ AP Kalisz, Akta notarialne Aleksandra Blizińskiego z 1923 roku, sygn. 28.

²² AP Kalisz, Akta notarialne Edmunda Sikorskiego z 1930 roku, sygn. 46, akt 178.

²³ AP Kalisz, Akta notarialne Wojciecha Cybulskiego z 1919 roku, sygn. 150, akt 344.

²⁴ AP Kalisz, Akta notarialne Edmunda Sikorskiego z 1930 roku, sygn. 47, akt 246.

wystawionego przez Konsulat Generalny Rzeczypospolitej Polskiej upoważniał swojego brata do odebrania zaległości finansowych²⁵.

Pełnomocnictwo umożliwia reprezentowanie mocodawcy w stosunkach prawnych. W kontekście aktów notarialnych nasuwa się wniosek, iż nie jest to jednak zwykła reprezentacja. Ponieważ przenika się tutaj działalność notariusza i pełnomocnika w granicach określonych przez prawo z upersonifikowanym w osobie petenta utrwalaniem faktów z życia społecznego oraz ekonomicznego. Akt notarialny pełni więc także rolę dokumentacyjną i archiwizacyjną.

Akta notarialne o implikacjach transgranicznych – wybrane przykłady

Kaliski notariusz Jerzy Metelski w 1939 roku rozpatrywał na podstawie pełnomocnictwa berlińskiego notariusza Ottona Luke sprawy majątkowe żydowskiej rodziny Rity, Ernesta i Heinza-Alberta Lewego. Rodzinę reprezentował Czesław Psarski, zamieszkały w majątku Łąd w pobliżu Zagórowa, być może krewny lub przyjaciel mocodawców. Droga do pełnomocnictwa była dość zawiła, gdyż w sprawę zaangażowanych było kilku notariuszy²⁶.

Spółeczność żydowska Kalisza w okresie międzywojennym była jedną z największych w Polsce. W Kaliszu funkcjonowała Wielka Gmina Żydowska. W kompetencjach gminy żydowskiej znajdowało się, np. prawo do wyznaczania kierunków gospodarki finansowej, uchwalania budżetu, wybierania rabinów, tworzenia instytucji gminnych, dobroczynnych i oświatowych (szkół typu chedery רבדי; jesziwy יהשי) ²⁷. Żydowska dzielnica znajdowała się w północno-zachodniej części miasta (Most Kamienny; ulica: G. Narutowicza, A. Parczewskiego, Złota do ulicy Śródmiejskiej). W późniejszym okresie rozszerzona o ulicę Ciasną i F. Chopina. Za centrum dzielnicy żydowskiej uważano skrzyżowanie ulicy Złotej oraz Ciasnej wraz z placem „Rozmark/Rozmarek/Rosmark” [Rożany Rynek], przy którym funkcjonowała synagoga (תסנכ תיב) ²⁸. Ponad siedemdziesiąt procent Żydów w Kaliszu czerpało dochody z pracy w przemyśle, rzemiośle, handlu oraz w ubezpieczeniach. Żydzi byli właścicielami fabryk i zakładów rzemieślniczych ²⁹, w których zatrudnienie znajdowała spora liczba mieszkańców Kalisza.

²⁵ AP Kalisz, Akta notarialne Edmunda Sikorskiego z 1930 roku, sygn. 46, akt 10.

²⁶ AP Kalisz, Akta notarialne Jerzego Metelskiego z 1931 roku, sygn. 21, akt 479.

²⁷ A. Pakentreger, *Żydzi w Kaliszu w latach 1918-1939. Problemy polityczne i społeczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988, s. 165-167.

²⁸ T. Pniewski, *Kalisz z oddali*, Towarzystwo Miłośników Kalisza, Kalisz 1988, s. 103.

²⁹ Np. AP Kalisz, Pierwsza Kaliska Fabryka Tiulu, Firanek i Koronek Abram Flakowicz i S-ka 1935-1943, sygn. 1. Zob. także M. Szachówna, *Kalisz i jego okolica. Przewodnik ilustrowany z planem miasta*, Kalisz 1927.

W latach trzydziestych zaczęto bojkotować handel prowadzony przez Żydów. Działacze Stronnictwa Narodowego przeprowadzili wiele akcji o charakterze antyżydowskim, np. podział placu handlowego na Nowym Rynku na część chrześcijańską i żydowską³⁰, zorganizowanie „Tygodnia Propagandy Chrześcijańskiego Rzemiosła, Przemysłu i Handlu”³¹. Pikiety antyżydowskie inspirowane przez endecję przybrały na sile po 1933 roku. W wstępie „Informatora Firm Chrześcijańskich Handlowych i Przemysłowych oraz Wolnych Zawodów m. Kalisza” z 1936 r. wydanego przez Stronnictwo Narodowe napisano: *„Nie jesteśmy dziś pełnymi gospodarzami Polski, jeżeli naogół 80% naszego handlu i przemysłu jest w rękach obcych, przeważnie żydowskich. Dlatego nie wolno nam tolerować nadal smutnego faktu, że ta Polska – żyzna i bogata, że wyżywić mogłaby pół świata, a dla własnych dzieci niema chleba’ ... Za tym kęsem chleba każą wędrować naszemu ludowi w zamorskie kraje i znosić poniewierkę tulaćcy bez Ojczyzny, a tymczasem do Polski stale napływa żywiół obcy i rośnie ta siła wroga i panoszy się, mąci i rozbija siłę narodu, aby na podłożu naszej nędzy i obalamuceniu ludu, stworzyć z Polski ośrodek panowania światowego żydostwa (...). Kalisz, stary gród piastowski, miał ongiś liczne i zamożne mieszczaństwo polskie (...), a dziś prawie cały ośrodek miasta jest własnością obcych przybyszów. Na 75 tysięcy ludności liczy około 21 tysięcy żydów, wzbogaconych na krwawicy polskiego ludu”*³². W Informatorze zamieszczono informacje wyłącznie o polskich przemysłowcach i kupcach. Trzy lata później w kalendarzu stanowiącym część składową „Informatora Firm Chrześcijańskich dla Handlu, Przemysłu, Rzemiosła i Rolnictwa” ukazały się jeszcze ostrzejsze i obraźliwsze hasła: *„Rok 1939 – bez Żydów”*; *„Przez odżydzenie – do wielkiej Polski”*; *„Przez odżydzenie – do dobrobytu”*; *„Pamiętaj o tygodniu propagandy odżydzeniowej”*; *„Robotniku – omijaj Żyda!”*; *„Nie oddawajcie płonów – Żydom”*; *„Nie kupuj podręczników szkolnych u Żyda!”*; *„Po zakupy świąteczne – tylko do swoich”*³³. Bojkot gospodarczy dotkliwie odbił się na sytuacji materialnej wielu rodzin żydowskich. Jest to wciąż nie do końca rozpoznany i opisany problem. Wielu Żydów zasymilowało się jednak z Polakami. Nawiązywały się trwałe przyjaźnie polsko-żydowskie. Zapobieganie radykalizacji nastrojów i homofobii stanowi ważne ogniwo we współczesnych programach strategicznych na rzecz rozwoju, integracji oraz dialogu międzykulturowego.

Wielka Gmina Żydowska część spraw rozwiązywała wewnątrznie. Jednak w przypadku roszczeń rodzin żydowskich, które wyemigrowały należało sięgnąć po instrumenty prawa powszechnie obowiązującego. W latach trzydziestych wiele rodzin

³⁰ *Kaliskie getto*, „Kurier Poznański” z dnia 4 sierpnia 1937 r., nr 348, s. 5.

³¹ *W walce o polskie mieszczaństwo*, „Kurier Poznański” z dnia 28 marca 1938 r., nr 142, s. VII; „Kurier Poznański” z dnia 12 kwietnia 1938 r., nr 168.

³² „Informator Firm Chrześcijańskich Handlowych i Przemysłowych oraz Wolnych Zawodów m. Kalisza” z 1936 roku, s. 4-5.

³³ „Informator Firm Chrześcijańskich dla Handlu, Przemysłu, Rzemiosła i Rolnictwa m. Kalisza z kalendarzem na rok 1939”, Kalisz 1939, s. 11, 13, 14-17, 19, 22.

żydowskich zdecydowało się na wyjazd zagranicę. Było to związane ze zwiększającą się falą antysemityzmu, aktywnością Narodowej Demokracji oraz zagrożeniem ze strony niemieckiego i włoskiego faszyzmu w Europie.

W księgach notarialnych Józefa Frycza zachował się akt notarialny z 1934 roku, w którym mieszkająca w Palestynie spadkobierczyni posesji położonej w Błaszczach Chana Gith Kołtón i jej małżonek Moszek Aron Koltón ustanowili swoich pełnomocników w osobie Moszka i Mindla z Krzepickich do prowadzenia sprawy nieruchomości nabytej w 1925 roku³⁴. Od strony prawno-formalnej były to kwestie złożone, które wymagały zaświadczeń od notariusza publicznego w Tel Awiwie oraz prezesa Sądu Okręgowego w Jaffie. Ponadto dokumenty musiały zostać potwierdzone przez Konsulat Polski w Tel Awiwie. Starania o zwrot majątności przez rodzinę żydowską, która wyemigrowała do Palestyny, zakończyły się pozytywnie, gdyż w 1934 roku została zawarta ugoda finansowa z ówczesnym użytkownikiem posiadłości.

Podobnych spraw w kaliskich kancelariach notarialnych okresu międzywojennego było więcej i nie odnosiły się tylko do mienia żydowskiego. Przykładowo, w aktach notariusza Stanisława Bzowskiego zachował się dokument o plenipotencji dla kaliskiego adwokata Ludwika Mamrota działającego w imieniu Henryka Kohlera, który wyemigrował z Kalisza do Salzwedel w Niemczech. Plenipotencję poświadczył niemiecki notariusz, a następnie „Polski Jeneralny Konsulat” w Berlinie. W tym przypadku rozszczenia materialne zakończyły się fiaskiem, ponieważ w momencie opuszczania miasta nowi użytkownicy wypłacili w rublach stosowny ekwiwalent, który został udokumentowany w kaliskiej kancelarii notarialnej³⁵.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego właścicielami wielu prężnie działających zakładów i fabryk w Kaliszu byli Niemcy. Wśród nich przemysłowcy, którzy rodzinną firmę prowadzili z pokolenia na pokolenie. Do fabrykantów wyznania ewangelickiego należeli na przykład zasłużeni dla Kalisza i kultury muzycznej Fibigerowie. Gustaw Arnold Fibiger założył znaną i szanowaną także poza granicami kraju Fabrykę Fortepianów i Pianin (zał. w 1878 r.)³⁶. Na przestrzeni następnych dziesięcioleci fabryka podlegała przekształceniom organizacyjno-własnościowym³⁷. W 1918 roku Rudolf Fibiger zasiadał w kolegium kościelnym parafii ewangelicko-augsburskiej w Kaliszu³⁸.

³⁴ AP Kalisz, Akta notarialne Józefa Frycza z 1934 roku, sygn. 10, akt 40.

³⁵ AP Kalisz, Akta notarialne Stanisława Bzowskiego z 1922 roku, sygn. 120, akt 1532.

³⁶ K. Rottermund, *Przemysł muzyczny Kalisza XIX i XX wieku ze szczególnym uwzględnieniem działalności rodziny Fibigerów*, „Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu”, nr 39, Wrocław 1985. Zob. także E. Fibiger, *Dusza zaklęta w fortepianie*, Burda International Polska, 2015.

³⁷ AP Kalisz, np. Akta notarialne Feliksa Bruśnickiego z 1919 roku, sygn. 85, akt 77.

³⁸ Pastorem parafii ewangelicko-augsburskiej był ówczesnie Edward Wende (1874-1949), [w:] Kalendarz Kaliski „Kaliszanin” na rok zwyczajny 1918, wydany przez braci Radwanów, Kalisz 1918, s. 88.

Innym przykładem zamożnego niemieckiego przedsiębiorcy w Kaliszu był Emil Karol Repphan, właściciel fabryki sukna. W dziejach międzywojennego Kalisza zasłynął z zakładania fundacji oraz udzielania finansowego wsparcia dla szlacheckich społecznie celów, np. przekazał środki na zamontowanie instalacji przeciwpożarowej, budowę i utrzymywanie ewangelickiego domu starców. Współfinansował budowę szkoły („Repphanówka”) oraz szpitala. Stosowny akt notarialny w tym zakresie został podpisany w 1913 roku w kancelarii kaliskiego notariusza Józefa Dzierzbickiego.

Wielokulturowy Kalisz w okresie międzywojennym stanowił mozaikę kultur. Przedstawiciele różnych mniejszości narodowych i etnicznych mają swój udział w rozwoju społecznym, kulturowym i gospodarczym miasta³⁹. Tradycje wielokulturowego Kalisza skłaniają do troski o ochronę i popularyzację wspólnego dziedzictwa.

Repetytoria, zaświadczenia, cymelia w aktach kaliskich notariuszy

Informacje o życiu społecznym i gospodarczym miasta Kalisza w okresie międzywojennym wnosi kwerenda repertoriów⁴⁰ kancelarii notarialnych. Oprócz dokumentów i załączników wymaganych przez ówczesne prawo można natknąć się na dodatkowe źródła pozornie nieciekawe wizualnie, ale wartościowe poznawczo. Nierzadko są to jedyne ślady działalności mieszkańców, istnienia organizacji, szkół, podmiotów gospodarczych.

Na podstawie analizy repertoriów notariusza Zbigniewa Dulęby i Arkadiusza Dąbrowskiego z lat trzydziestych XX wieku można dowiedzieć się o absolwentach Cesarskiego Moskiewskiego Uniwersytetu w Kaliszu. Ponadto zapoznać się z zapisami o Polskim Monopolu Tytoniowym w Monasterzyskach, którego przedstawiciele prowadzili interesy z prywatnymi przedsiębiorcami. W latach trzydziestych ubiegłego wieku do Kalisza przybyły absolwentki Powszechnej Szkoły Pielęgniarstwa działającej przy Szpitalu Powszechnym we Lwowie⁴¹.

Zob. K. Walczak, E. Andrysiak, E. Obała, *Józef Radwan (1858-1936). Prawnik, wydawca i działacz społeczny*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2014.

³⁹ Zob. szerzej o innych mniejszościach narodowych i etnicznych Kalisza w okresie międzywojennym: K. Walczak, E. Andrysiak (red.), *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i Ziemi Kaliskiej*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2006; S. Przygodzki, *Kalisz wielokulturowy*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2012.

⁴⁰ Status prawny repertoriów notarialnych regulowały art. 116 pkt. „a”, art. 117-119 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – *Prawo o notariacie* (Dz. U. z 1933 r., Nr 84, poz. 609).

⁴¹ AP Kalisz, Akta notarialne Arkadiusza Dąbrowskiego z lat 1938-1948, zespół archiwalny nr 413.

W załącznikach do aktów notarialnych okresu międzywojennego zachowały się cymelia. Notariusz Stanisław Bzowski do redagowanych aktów dołączył na przykład „Postanowienie Ministrów Przemysłu i Handlu oraz Skarbu w przedmiocie zatwierdzenia statutu Spółki Akcyjnej pod firmą ‘Fabryka Zapalek „Prometeusz’, Spółka Akcyjna” z 1921 roku. Z kolei dla badaczy regionalistów istotne mogą być fragmenty ogłoszeń reklamowych z „Gazety Kaliskiej” z 28 maja 1922 roku oraz „Głosu Kaliskiego” nr 21 z tego samego roku. Wśród innych załączników można odnaleźć mapy.

Załącznik do aktu notariusza Zbigniewa Dulęby – szkic gruntów Kościelnej Wsi sporządzony przez międzywojennego mierniczego Alfreda Najchajzera

Źródło: AP Kalisz, Akta notarialne Zbigniewa Dulęby z 1935 roku, sygn. 6, akt 88

Załączniki do aktów notarialnych ilustrują spektrum aktywności społeczno-kulturalnej mieszkańców Kalisza (np. apele, odezwy, polemiki, informacje codzienne) oraz gospodarczej (np. ogłoszenia prasowe, reklamy, anonse). W ten sposób następuje intertekstualność aktu notarialnego poprzez odwołanie do podstaw prawnych oraz innych dokumentów (np. protokołów, zaświadczeń⁴²) potwierdzających okoliczności. Aspekt ten jest niezwykle ważny dla formowania praworządności oraz zapewniania realnego wymiaru dokonywanych czynności notarialnych.

Konkluzje

Do wybuchu drugiej wojny światowej przepisy o notariacie nie ulegały zbyt głębokim nowelizacjom ani modyfikacjom. Rozporządzenie z dnia 27 października 1933 roku – *Prawo o notariacie* stanowiło dokument, który ujedynolicił działalność notariatu nie tylko na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego, ale w skali całego odrodzonego państwa polskiego⁴³. Z aktów notariuszy kaliskich wyłania się obraz sfery społecznej oraz ekonomiczno-gospodarczej. Odnajdujemy w nich zapisy, np. o współnikach spółek prawa handlowego, sprzedających i kupujących, testatorach i spadkobiercach, mocodawcach i pełnomocnikach, darczyńcach i obdarowanych. Zakresem podmiotowym objęte były osoby fizyczne i prawne.

Ze względu na sformalizowany język prawniczy kwerenda naukowa aktów notarialnych jest trudnym, czasochłonnym i żmudnym procesem. W odniesieniu do dokumentów sporządzanych przez notariuszy kaliskich w okresie międzywojennym należy wziąć pod uwagę także uwarunkowania historyczne, ustrojowe, geograficzne, mentalne oraz ówczesną nomenklaturę prawniczą oraz normy językowe i metryczne. Notariusz działa w określonym otoczeniu społeczno-prawnym. Należy więc uwzględnić ekstensję notariatu.

Na podstawie omówionych przykładów można zauważyć, iż wraz z zwiększającą się migracją na znaczeniu zaczął nabierać aspekt transgraniczny. W prawie międzynarodowym zawiera się dążenie do zapewniania porządku i bezpieczeństwa. Postulat ten należy rozumieć zarówno w sensie jednostkowym jak i ogólnospołecznym.

Prawo stanowi odzwierciedlenie systemu wartości przyjętych w danym społeczeństwie. Akty notariuszy kaliskich chroniły ówczesną aksjologię. Należy zatem rozważając warstwę formalną i juretyczną aktów notarialnych miasta Kalisza z lat 1918-

⁴² AP Kalisz, Akta notarialne Aleksandra Blizińskiego z 1921 roku, sygn. 25, akt. 40 – zaświadczenie o prawie nabywania gruntów włościańskich.

⁴³ Szerz. S. Kowalska, *Notariat Miasta Kalisza w dobie dwudziestolecia międzywojennego (1918-1939)*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań-Kalisz 2012.

1939 pamiętać również o podstawach ich obowiązywania. Postulat zapewnienia pewności prawnej i faktycznej nie stracił na aktualności. Notariusze współtworzyli tkankę społeczną miasta Kalisza. Obecnie zachodzi potrzeba, aby w jeszcze większym stopniu za punkt odniesienia regulacji prawnych i ich stosowania obierać człowieka.

Akty notariuszy kaliskich mogą skłonić do refleksji, z której wyłania się nie tylko formalna strona dokumentów, ale ludzkie życie. W aktach notarialnych zawarte jest swoiste „archiwum pamięci”. Transmisja międzypokoleniowa i perspektywiczne oddziaływanie prawa może zachodzić wówczas, gdy wsparte jest o nieprzemijające ponadczasowe wartości.

Źródła archiwalne

- AP Kalisz, Akta notarialne Jana Wyganowskiego z 1918 roku, sygn. 88, akt 424.
- AP Kalisz, Akta notarialne Wojciecha Cybulskiego z 1919 roku, sygn. 150, akt 344, 389.
- AP Kalisz, Akta notarialne Feliksa Bruśnickiego z 1919 roku, sygn. 85, akt 77, 863.
- AP Kalisz, Akta notarialne Zygmunta Świerczewskiego z 1920 roku, sygn. 3, akt 44.
- AP Kalisz, Akta notarialne Aleksandra Blizińskiego z 1921 roku, sygn. 25, akt. 40.
- AP Kalisz, Akta notarialne Aleksandra Rudzkiego z 1921 roku, sygn. 23, akt 52.
- AP Kalisz, Akta notarialne Stanisława Bzowskiego z 1922 roku, sygn. 120, akt 520, 1532.
- AP Kalisz, Akta notarialne Aleksandra Blizińskiego z 1923 roku, sygn. 28.
- AP Kalisz, Akta notarialne Edmunda Sikorskiego z 1930 roku, sygn. 46, akt 10, 178; sygn. 47, akt 246.
- AP Kalisz, Akta notarialne Jerzego Metelskiego z 1931 roku, sygn. 21, akt 479.
- AP Kalisz, Akta notarialne Ignacego Prusakiewicza z 1931 roku, sygn. 3, akt 1.
- AP Kalisz, Akta notarialne Józefa Frycza z 1934 roku, sygn. 10, akt 40.
- AP Kalisz, Akta notarialne Zbigniewa Dulęby z 1935 roku, sygn. 6, akt 88.
- AP Kalisz, Akta notarialne Arkadiusza Dąbrowskiego z lat 1938-1948, zespół archiwalny nr 413.
- AP Kalisz, Pierwsza Kaliska Fabryka Tiulu, Firanek i Koronek Abram Flakowicz i S-ka 1935-1943, sygn. 1.

Akty prawne, dokumenty

- Dekret Rady Regencyjnej z dnia 3 lipca 1918 roku w przedmiocie przepisów tymczasowych o notariacie („Dziennik Praw Królestwa Polskiego” z 1918 r., Nr 7, poz. 16).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – *Prawo o notariacie* (Dz. U. z 1933 r., Nr 84, poz. 609).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 grudnia 1934 r. o ustaleniu ilości stanowisk notariuszów i ich siedzib urzędowych (Dz. U. z 1934 r., Nr 110, poz. 987).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 listopada 1935 r. o wynagrodzeniu notariuszów (Dz. U. z 1935 r., Nr 84, poz. 517);.
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 stycznia 1938 r. w sprawie zmiany rozporządzenia z dnia 31 października 1933 r. o pieczęciach notariuszów i organów izb notarialnych (Dz. U. z 1938, Nr 7, poz. 44),

- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 sierpnia 1939 r. o ustaleniu stanowisk notariuszów w niektórych miejscowościach w okręgu Sądu Apelacyjnego w Poznaniu (Dz. U. z 1939 r., Nr 76, poz. 513).
- Ustawa z dnia 29 kwietnia 1925 roku o rozbudowie miast (Dz. U. z 1925 r., nr 51, poz. 346).
- Ustawa z dnia 25 marca 1933 r. o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej (Dz. U. z 1933 r., Nr 29, poz. 249).
- Ustawa z dnia 25 maja 1951 r. – *Prawo o notariacie* (Dz. U. z 1951 r., Nr 36, poz. 276).
- Ustawa z dnia 14 lutego 1991 r. – *Prawo o notariacie* (Dz. U. z 1991 r., Nr 22, poz. 91 z późn. zm.).

Bibliografia

- Bieniecki R., Celer B., *Katastrofa Kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2014.
- Breyer S., *Z dziejów notariatu w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Problemowo-Analityczne” 1972, nr 23.
- Dobrowolski S., *Jeszcze o pracy społecznej notariusza*, „Przegląd Notarialny” 1936, nr 19.
- Drewicz M., *Wypadki kaliskie 1914. Reinterpretacja obrazu zdarzeń*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2014.
- Fibiger E., *Dusza zaklęta w fortepianie*, Burda International Polska, 2015.
- Górnicki L., *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939*, Wydawnictwo Naukowe „Kolonial Limited”, Wrocław 2000.
- Gajner T., *Wpływ projektów ustawy notarialnej powstałych w Drugiej Rzeczypospolitej na ostateczny kształt prawa o notariacie*, „Rejent” 1999, nr 6-7.
- „Informator Firm Chrześcijańskich Handlowych i Przemysłowych oraz Wolnych Zawodów m. Kalisza” z 1936 roku.
- „Informator Firm Chrześcijańskich dla Handlu, Przemysłu, Rzemiosła i Rolnictwa m. Kalisza z kalendarzem na rok 1939”, Kalisz 1939.
- Kalendarz Kaliski „Kaliszanin” na rok zwyczajny 1918, wydany przez braci Radwanów, Kalisz 1918.
- Kaliskie getto*, „Kurier Poznański” z dnia 4 sierpnia 1937 r., nr 348.
- Kościelniak W., *Klęski w dziejach Miasta Kalisza*, Towarzystwo Miłośników Kalisza, Kalisz 1985.
- Kowalska S., *Notariat Miasta Kalisza w dobie dwudziestolecia międzywojennego (1918-1939)*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań-Kalisz 2012.
- „Kurier Poznański” z dnia 12 kwietnia 1938 r., nr 168.
- „Notariat – Hipoteka” 1938, nr 9-10.
- Pakentreger A., *Żydzi w Kaliszu w latach 1918-1939. Problemy polityczne i społeczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988.
- Pniewski T., *Kalisz z oddali*, Towarzystwo Miłośników Kalisza, Kalisz 1988.
- „Przegląd Notarialny” 1934, nr 7.
- „Przegląd Notarialny” 1936, nr 1.
- Przygodzki S., *Kalisz wielokulturowy*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2012.
- Rottermund K., *Przemysł muzyczny Kalisza XIX i XX wieku ze szczególnym uwzględnieniem działalności rodziny Fibigerów*, „Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu”, nr 39, Wrocław 1985.

- Rusiński W. (red.), *Dzieje Kalisza*, Wydawnictwo Poznańskie 1977.
- Szachówna M., *Kalisz i jego okolica. Przewodnik ilustrowany z planem miasta*, Kalisz 1927.
- Ustawa notarialna w Komisji Kodyfikacyjnej. Prace Komitetu Redakcyjnego*, „Notariat – Hipoteka” 1932, nr 34.
- Walczak K., Andrysiak E. (red.), *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i Ziemi Kaliskiej*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2006.
- Walczak K., Andrysiak E., Obała E., *Józef Radwan (1858-1936). Prawnik, wydawca i działacz społeczny*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2014.
- Woźniak M.A., *Kalisz 1914. Pogrom miasta*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 1995 (II wyd. 2015 r.).
- Wrotkowski H., *Spółeczeństwo Kalisza w latach pierwszej wojny światowej i dniach wyzwolenia*, „Rocznik Kaliski” 1970, t. III.
- Wrotkowski H., *Kalisz w latach I wojny światowej 1914-1918*, [w:] W. Rusiński (red.), *Dzieje Kalisza*, Wydawnictwo Poznańskie 1977.
- W walce o polskie mieszczaństwo*, „Kurier Poznański” z dnia 28 marca 1938 r., nr 142.
- Zakrzewska J., *Odbudowa Kalisza po wielkiej wojnie*, Biblioteka Kaliska nr 3, Kaliski Oddział Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, Kalisz 1936.